

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA AQLIY FAOLIYAT FE‘LLARINING SUBSTANDART QATLAMIDA SEMANTIK-PRAGMATIK TRANSFORMATSIYA VA FUNKSIONAL REKATEGORIYALASHUV JARAYONLARI

Bo‘riyeva Fayyoz Baxriddin qizi

Amaliy ingliz tili kafedrası o‘qituvchisi

Qarshi davlat universiteti

fayoz.buriyeva@icloud.com

Orcid Id: 0009-0006-2242-4930

ANNOTATSIYA Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi aqliy faoliyat fe‘llarining substandart qatlamida yuz beradigan semantik-pragmatik transformatsiya va funksional rekategoriyalashuv jarayonlari qiyosiy, kognitiv va pragmatik nuqtayi nazardan tadqiq etiladi. Fikrlash, bilish, tushunish, anglash, eslash, unutish, taxmin qilish va diqqat kabi kognitiv jarayonlarni ifodalovchi so‘zlashuv, slang, idiomatik, metaforik kengaygan va stilistik markirlangan fe‘l birliklari tahlil obyekti tashkil etadi. Tadqiqot mental birliklarning dastlabki leksik-kognitiv semantikasi real kommunikatsiyada metaforizatsiya, semantik kengayish, evaluativ modifikatsiya, pragmatik boyish va diskursiv funksional siljishlar orqali qanday qayta tashkil etilishini aniqlashga qaratilgan. Komponent, kontekstual, kognitiv-metaforik, semantik-pragmatik, diskursiv-funksional va qiyosiy-chog‘ishtirma metodlar kompleks qo‘llanadi. Natijalar substandart mental birliklarning oddiy kognitiv nominatsiyadan baholash, kinoya, tanqid, maqto‘v, yumshatish, intensivatsiya, direktivlik va interpersonal pozitsiyalash kabi funksiyalarga o‘tishini ko‘rsatadi. Ingliz tilida phrasal verb va verbal-particle modellar, o‘zbek tilida esa somatik, fazoviy va frazeologik konstruksiyalar faolroq namoyon bo‘ladi. Tadqiqot semantik transformatsiya, pragmatik boyish va funksional rekategoriyalashuvni yagona dinamik modelda birlashtiradi.

Kalit so‘zlar: mental fe‘llar, substandart qatlam, semantik transformatsiya, pragmatik transformatsiya, funksional rekategoriyalashuv, semantik kengayish, pragmatik boyish, kognitiv semantika, so‘zlashuv tili, slang, metaforizatsiya, funksional siljish, diskursiv funksiya, kommunikativ niyat, interpersonal ma‘no, kontekstual ma‘no, ingliz tili, o‘zbek tili, qiyosiy tilshunoslik, pragmatika.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda leksik ma‘no statik va faqat lug‘at bilan chegaralangan hodisa sifatida emas, balki kognitiv tajriba, kommunikativ ehtiyoj va diskursiv kontekst ta‘sirida muntazam ravishda qayta tashkil etiladigan dinamik tizim sifatida qaraladi.

Ayniqsa, insonning ichki intellektual faoliyatini ifodalovchi mental fe'llar semantik ko'chish, metaforik kengayish va pragmatik funksional o'zgarishlarga yuqori darajada moyildir. Bu xususiyat substandart qatlamda yanada yaqqol namoyon bo'ladi, chunki so'zlashuv, slang va idiomatik birliklar odatda nafaqat predmet-logik mazmunni, balki so'zlovchining bahosi, hissiyoti, ijtimoiy pozitsiyasi va adresat bilan munosabatini ham kodlaydi.

Mental fe'llar inson ongida sodir bo'ladigan fikrlash, tushunish, bilish, anglash, eslash, unutish, taxmin qilish va diqqat jarayonlarini verbal ifodalaydi. Ingliz tilida think, know, understand, remember, realize kabi neytral birliklar bilan bir qatorda get it, catch on, figure out, wise up, blank out, space out, wrap one's head around, slip one's mind singari so'zlashuv birliklari faol ishlatiladi. O'zbek tilida tushunmoq, bilmoq, o'ylamoq kabi standart fe'llarga parallel ravishda fahmi yetmoq, gapning tagiga yetmoq, miyasiga sig'moq, kallaga kirmoq, ko'zi ochilmoq, esini yig'moq, esidan chiqib ketmoq, xayoli ketmoq singari obrazli konstruksiyalar mavjud.

Substandart terminidan ushbu maqolada adabiy tilga qarshi qo'yilgan "noto'g'ri til" ma'nosida emas, balki neytral standart nominatsiyadan registr, ekspressivlik, ijtimoiy belgilanish yoki frazeologik-obrazlilik jihatidan farqlanuvchi qatlamni ifodalash uchun foydalaniladi. Demak, substandart qatlamga so'zlashuv birliklari, ayrim slang va jargon elementlari, ekspressiv frazeologizmlar hamda kuchli stilistik markirlangan mental konstruksiyalar kiritiladi. Bunday ishchi ta'rif turli funksional registrlardagi birliklarni bir semantik-pragmatik maydon doirasida qiyoslash imkonini beradi.

Tadqiqotning markaziy tushunchalaridan biri semantik-pragmatik transformatsiyadir. Semantik transformatsiya birlikning manba ma'nosidan hosila mental ma'noga o'tishi, semantik komponentlarning qayta tashkil etilishi yoki metaforik/metonimik kengayishini anglatadi. Pragmatik transformatsiya esa hosila mental ma'noning konkret kommunikativ vaziyatda baholash, kinoya, tanqid, maqtov, yumshatish, direktivlik yoki interpersonal pozitsiyalash kabi qo'shimcha vazifalar bilan boyishini anglatadi. Bu ikki jarayon ko'pincha ketma-ket va o'zaro bog'langan holda amalga oshadi.

Masalan, ingliz tilidagi get fe'lining asosiy ma'nolaridan biri egallash yoki olish bilan bog'liq. I get it konstruksiyasida esa jismoniy egallash konsepti mental egallashga ko'chib, "tushunmoq" ma'nosini hosil qiladi. You finally got it! gapida esa finally elementi va kommunikativ kontekst bu mental ma'noni "oldin tushunmagan eding", "tushunishing kutilganidan kech bo'ldi" kabi evaluativ-pragmatik mazmunlar bilan boyitishi mumkin. Shu tariqa EGALLASH → TUSHUNISH → BAHOLASH transformatsion zanjiri yuzaga keladi.

O'zbek tilidagi fahmi yetmoq konstruksiyasi ham semantik ko'chishning mahsuldor namunasi. Yetmoq fe'li fazoviy manzilga erishish semantikasiga ega bo'lsa, mental konstruksiyada kognitiv natijaga erishishni ifodalaydi. Nihoyat fahming yetdi! shaklida esa mental natija kontekstga qarab maqtov, yengillik, kinoya yoki tanqidga aylanishi mumkin. Demak, MAKONDA MANZILGA YETISH → KOGNITIV NATIJAGA YETISH → INTERPERSONAL BAHOLASH modeli shakllanadi.

Ikkinchi asosiy tushuncha funksional rekategoriyalashuvdir. Mazkur termin ushbu tadqiqotda morfologik so'z turkumining o'zgarishini emas, balki birlikning diskursdagi dominant kommunikativ vazifasining qayta tashkil etilishini anglatadi. Mental holatni nomlovchi birlik ayrim kontekstlarda evaluativ, direktiv, ironik, mitigativ yoki diskursiv vositaga aylanadi. Masalan, *Use your head!* yoki *Kallangni ishlat!* konstruktsiyalarida mental faoliyat semantik asosi saqlanadi, ammo dominant funksiya kognitiv jarayonni tavsiflash emas, adresatga yo'naltirilgan buyruq va baholashdir.

Muammoning dolzarbligi bir necha omil bilan belgilanadi. Birinchidan, raqamli kommunikatsiya, ijtimoiy tarmoqlar, seriallar, kino dialoglari va kundalik muloqotda substandart mental birliklarning qo'llanish doirasi kengaymoqda. Ikkinchidan, tarjima va xorijiy til ta'limida bunday birliklarning faqat lug'aviy ekvivalentini bilish yetarli emas; ularning real kontekstdagi pragmatik kuchini anglash zarur. Uchinchidan, mental semantika insonning dunyoni konseptuallashtirish usullari bilan bevosita bog'liq bo'lib, ikki tilning lingvomadaniy va kognitiv xususiyatlarini qiyoslash uchun muhim material beradi.

Mental va leksik semantika Cruse, Wierzbicka, Geeraerts, Murphy; kognitiv metafora Lakoff va Johnson, Kövecses; semantik o'zgarish Sweetser, Traugott va Dasher; pragmatik ma'no Grice, Levinson, Sperber va Wilson, Thomas, Mey; evaluativ va interpersonal ma'no Hunston va Thompson, Martin va White ishlarida chuqur yoritilgan. Konstruktsion o'zgarish va leksiklashuv masalalari Brinton va Traugott, Traugott va Trousdale tadqiqotlarida rivojlantirilgan.

Shunga qaramay, mavjud tadqiqotlarda mental birliklarning semantik evolyutsiyasi, substandart registrdagi pragmatik xususiyatlari va diskursiv funksiyalari ko'pincha alohida yo'nalishlarda o'rganiladi. Ingliz va o'zbek tillarida aynan semantik transformatsiya → pragmatik boyish → funksional rekategoriyalashuv zanjirini yagona qiyosiy model asosida tahlil qilish yetarlicha tizimlashtirilmagan. Mazkur research gap tadqiqotning nazariy yo'nalishini belgilaydi.

Tadqiqotning maqsadi o'zbek va ingliz tillaridagi substandart mental fe'l va fe'lli konstruktsiyalarda semantik-pragmatik transformatsiya mexanizmlarini aniqlash hamda bu transformatsiyalar natijasida yuz beradigan funksional rekategoriyalashuv turlarini qiyosiy tavsiflashdir. Ushbu maqsadga erishish uchun manba va mental semantikani farqlash, metaforik modellarni aniqlash, kontekstual-pragmatik boyishni tavsiflash, dominant diskursiv funksiyalarni tasniflash, funksional ekvivalentlarni qiyoslash va integrativ transformatsion model ishlab chiqish vazifalari belgilandi.

Metodlar. Tadqiqot sifatga asoslangan qiyosiy-semantik, kognitiv va pragmalingvistik metodologiya doirasida amalga oshirildi. Tahlil obyekti sifatida mental jarayon bilan bog'langan, neytral standart birlikdan uslubiy yoki obrazli jihatdan farqlanadigan hamda real kommunikatsiyada qo'shimcha pragmatik funksiya bajarishga moyil fe'l va fe'lli konstruktsiyalar olindi. Metodologik triangulyatsiya tamoyiliga ko'ra komponent, kontekstual, kognitiv-metaforik, semantik-pragmatik, diskursiv-funksional va qiyosiy-chog'ishtirma tahlil o'zaro bog'liq holda qo'llanildi.

Materialni saralashda besh mezon qo'llandi: birlikning mental faoliyat yoki kognitiv holat bilan aloqadorligi; so'zlashuv, slang, idiomatik yoki ekspressiv markirlanganligi; manba va hosila ma'no o'rtasida semantik ko'chishning kuzatilishi; kontekstga ko'ra pragmatik boyish imkoniyati; ingliz va o'zbek tillarida funksional qiyoslash uchun yetarli kommunikativ parallelning mavjudligi.

Ingliz tili materiali doirasida get it, catch on, figure out, wise up, blank out, space out, wrap one's head around, slip one's mind, use one's head kabi birliklar; o'zbek tilida fahmi yetmoq, gapning tagiga yetmoq, miyasiga sig'moq, kallaga kirmoq, ko'zi ochilmoq, esini yig'moq, esidan chiqib ketmoq, xayoli ketmoq, kallani ishlatmoq kabi birliklar namunaviy tahlil qilindi. Ushbu birliklar bir-birining mutlaq lug'aviy ekvivalenti sifatida emas, balki mental konsept va kommunikativ vazifa jihatidan qiyoslanadigan funksional birliklar sifatida qaraldi.

Komponent tahlilda [HARAKAT], [EGALLASH], [MAKON], [SIG'IM], [KO'RISH], [CHUQURLIK] kabi manba semalari hamda [TUSHUNISH], [ANGLASH], [BILISH], [XOTIRA], [DIQQAT], [KOGNITIV NATIJA] kabi hosila mental semalar ajratildi. Shuningdek, [NORASMIYLIK], [EKSPRESSIVLIK], [IJOBIY BAHO], [SALBIY BAHO], [IRONIYA], [DIREKTIVLIK] kabi pragmatik-funksional komponentlar alohida belgilandi.

Kognitiv-metaforik tahlil konseptual metafora va obrazli sxemalarning mental ma'no shakllanishidagi rolini aniqlashga qaratildi. TUSHUNISH — EGALLASH (get it), TUSHUNISH — USHLASH (catch on), TUSHUNISH — MANZILGA YETISH (fahmi yetmoq), TUSHUNISH — CHUQURLIKKA YETISH (gapning tagiga yetmoq), ONG — SIG'IM (miyasiga sig'moq), BILISH — KO'RISH (ko'zi ochilmoq), XOTIRA — MAKON/EGALIK (esidan chiqib ketmoq; slip one's mind) kabi modellar tahlil qilindi.

Kontekstual-pragmatik tahlilda gapning literal mazmuni bilan real kommunikativ kuchi farqlandi. Intonatsiya, takroriylik markerlari, finally/nihoyat, still/hali ham, again/yana kabi birliklar, kommunikanlar munosabati, oldingi diskurs va vaziyatning maqsadi hisobga olindi. Shu orqali bir xil mental konstruktsiyaning neytral, maqtov, kinoya yoki tanqid sifatida funksional o'zgarishi aniqlashtirildi.

Diskursiv-funksional tahlilda birliklarning nominativ, evaluativ, ekspressiv, ironik, direktiv, mitigativ, intensifikativ, interpersonal va diskursni boshqaruvchi funksiyalari ajratildi. Funksional rekategoriyalashuv mental-nominativ funksiya ikkilamchi bo'lib, boshqa kommunikativ vazifa dominantlashgan holatlarda qayd etildi.

Qiyosiy tahlilda formal o'xshashlikdan ko'ra funksional-pragmatik ekvivalentlikka ustuvorlik berildi. Masalan, inglizcha get it bilan o'zbekcha fahmi yetmoq struktur jihatdan turlicha bo'lsa-da, TUSHUNISH mental konsepti va ayrim norasmiy-evaluativ kontekstlarda yaqin kommunikativ vazifa bajarishi sababli qiyosiy juftlik sifatida ko'rildi.

Tahlil uchun quyidagi bosqichli model qabul qilindi: MANBA SEMANTIKANI ANIQLASH → METAFORIK/METONIMIK KO'CHISHNI BELGILASH → MENTAL HOSILA MA'NONI TAVSIFLASH → KONTEKSTUAL PRAGMATIK BOYISHNI ANIQLASH → DOMINANT DISKURSIV FUNKSIYANI BELGILASH →

FUNKSIONAL REKATEGORIYALASHUVNI TASNIFLASH → IKKI TILDA QIYOSIY TALQIN QILISH. Ushbu ketma-ketlik semantik va pragmatik o'zgarishlarni bir-biriga aralashtirmasdan tahlil qilish imkonini beradi.

Natijalar. Natijalar substandart mental birliklarda semantik-pragmatik transformatsiyaning bir necha takrorlanuvchi yo'nalishlarini ko'rsatdi. Eng umumiy yo'nalish konkret jismoniy tajriba yoki fazoviy munosabatning abstrakt mental faoliyatga ko'chishi, keyinchalik esa hosila mental ma'noning interpersonal-pragmatik vazifalar bilan boyishidir. Shunday qilib, transformatsiya ko'pincha ikki emas, uch bosqichli: manba semantika → mental semantika → pragmatik funksiya shaklida kechadi.

Birinchi model EGALLASH → TUSHUNISH transformatsiyasidir. I get it gapida get fe'lining konkret egallash semantikasi mental "egallash", ya'ni ma'lumotni anglashga ko'chgan. You finally got it! kontekstida esa finally oldingi tushunmaslik holatini faollashtiradi. Natijada mental natija adresatning kognitiv tezligi haqida baholovchi xulosaga asos bo'lishi mumkin. Demak, get it bir kontekstda oddiy mental predikat, boshqa kontekstda evaluativ-interpersonal vosita bo'la oladi.

Ikkinchi model USHLASH → ANGLASH transformatsiyasida namoyon bo'ladi. She caught on immediately jumlasidagi catch on jismoniy ushlash obrazidan mental tushunishga o'tgan. Immediately komponenti tezlikni ta'kidlab, "u ziyrak" degan ijobiy bahoni yuzaga keltiradi. O'zbek tilidagi U gapning tagiga darrov yetdi konstruktsiyasida esa "tag" va "yetish" obrazlari masalaning ichki mohiyatiga kirib borishni konseptuallashtiradi. Har ikki holatda kognitiv natijaning tezligi shaxsning intellektual sifatiga rekategoriylanadi.

Uchinchi model FAZOVIY YETISH → KOGNITIV YETISHdir. Fahmi yetmoq o'zbek tilida mental anglashning obrazli ifodasidir. Hali ham fahming yetmadimi? konstruktsiyasida hali ham elementi vaqt davomiyligini ko'rsatadi, biroq kontekst "bu vaqtga kelib tushunishing kerak edi" normativ taxminini hosil qiladi. Natijada mental holatning oddiy nominatsiyasi salbiy baholashga o'tadi: TUSHUNMASLIK → KUTILMANING BUZILISHI → TANQID.

To'rtinchi model ONG — SIG'IM metaforasiga asoslanadi. I can't wrap my head around it va Buni miyamga sig'dirolmayapman konstruktsiyalari kognitiv qiyinchilikni konkret fazoviy yoki jismoniy tajriba orqali ifodalaydi. Neytral I don't understand yoki Tushunmayapman variantiga qaraganda bu shakllar subyektiv murakkablik va hayratni kuchliroq ifodalaydi. Shu sababli mental nominatsiya ekspressiv-intensifikativ funksiyaga kengayadi.

Beshinchi model BILISH — KO'RISH asosida yuzaga keladi. He finally wised up yoki o'zbek tilidagi Endi ko'zi ochildi konstruktsiyalari kognitiv o'zgarishni ifodalaydi. Ko'zi ochildi literal perceptiv hodisa emas, balki haqiqatni anglash yoki oldingi noto'g'ri qarashdan voz kechish ma'nosiga ega. Kontekstda u "oldin anglamagan", "aldangan", "endi haqiqatni tushundi" kabi baholovchi presuppozitsiyalarni faollashtirishi mumkin. Mental ma'no shaxsning oldingi va hozirgi holatini qiyoslovchi interpersonal bahoga aylanadi.

Oltinchi model XOTIRA → JAVOBGARLIKNI BOSHQARISH yo'nalishidir. Sorry, it slipped my mind va Kechirasiz, esimdand chiqib ketibdi konstruktsiyalari unutish hodisasini ifodalaydi. Biroq slip va chiqib ketmoq kabi harakat modellari unutishni agentning ongli nazoratidan tashqarida sodir bo'lgan voqea sifatida konseptuallashtiradi. Natijada "men buni qasddan qilmaganman" mazmuni yuzaga kelib, mental predikat mitigativ kommunikativ strategiyaga rekategoriyalanadi.

Yettinchi model XOTIRA UZILISHI → KOMPETENSIYANI HIMOYA QILISH shaklida kuzatiladi. I knew the answer, but I blanked out jumlasida blank out vaqtinchalik kognitiv uzilishni ifodalaydi. Oldingi I knew the answer komponenti bilan birgalikda gap "men bilmasdim" emas, "vaziyat sabab vaqtincha eslay olmadim" interpretatsiyasini kuchaytiradi. Bu so'zlovchining o'z kompetensiyasi haqidagi ijobiy tasavvurni saqlash strategiyasiga xizmat qiladi.

Sakkizinchi model DIQQAT → INTERPERSONAL BAHOLASHdir. Are you spacing out again? gapida space out diqqatning uzilishini bildiradi, again esa bu holatning avval ham sodir bo'lganini faollashtiradi. Tinglovchi bundan "sen tez-tez e'tiborsiz bo'lasan" degan shaxsiy bahoni chiqarishi mumkin. O'zbekcha Yana xayoling qayerda? konstruktsiyasi ham savol shakliga ega bo'lsa-da, ko'p kontekstlarda uning dominant vazifasi axborot olish emas, norozilik bildirishdir.

To'qqizinchi model MENTAL FAOLIYAT → DIREKTIVLIKdir. Use your head! va Kallangni ishlat! birliklari kognitiv faoliyatni amalga oshirishga undaydi. Ular oddiy "o'yla" buyruqlaridan kuchliroq evaluativ komponentga ega bo'lishi mumkin, chunki ko'pincha "hozir yetarlicha fikrlamayapsan" degan implitsit bahoni ham olib yuradi. Shu tariqa mental semantika nutq akti darajasida direktiv va face-threatening funksiyaga o'tadi.

O'ninchi model KOGNITIV NATIJA → IRONIYAdir. Wow, you finally figured it out! yoki Voy, nihoyat gapning tagiga yetibsan-da! shakllari literal jihatdan muvaffaqiyatni tasdiqlashi mumkin. Ammo intonatsiya va oldingi kontekst bu maqto'vni teskari bahoga aylantirishi mumkin. Bunday holatda mental fe'lining semantik yadrosi saqlanadi, lekin butun konstruktsiyaning kommunikativ kategoriyasi ironik akt sifatida qayta tashkil etiladi.

O'n birinchi model MENTAL NATIJA → SHAXS XUSUSIYATIdir. She catches on quickly yoki U gapning tagiga tez yetadi kabi takroriy/generik konstruktsiyalarda bir martalik kognitiv harakat emas, shaxsning barqaror intellektual xususiyati ifodalanadi. Bu yerda predikat hodisani tasvirlashdan xarakterologik bahoga o'tadi. Aksincha, He never gets it yoki Uning kallasi qiyin ishlaydi kabi shakllar salbiy kognitiv profil yaratishi mumkin.

O'n ikkinchi model mental birlikning diskursni boshqarish vositasiga aylanishidir. I get it, but... shaklida get it suhbatdosh pozitsiyasini tushunganlikni bildirib, keyingi qarama-qarshi fikrga o'tish uchun diskursiv ko'prik vazifasini bajaradi. O'zbek tilida Tushundim-u, lekin... yoki Gapni tushundim, ammo... konstruktsiyalari ham propositional mental ma'nodan tashqari turn-taking va argumentativ strukturani boshqarish vazifasiga ega. Substandart variantlar bunday diskursiv harakatga norasmiylik va yaqinlik komponentini qo'shishi mumkin.

Tahlil natijalarini umumlashtirish mental substandart birliklarda kamida yetti funksional rekategoriyalashuv turini ajratish imkonini berdi: nominativ → evaluativ; nominativ → ekspressiv; nominativ → ironik; nominativ → direktiv; nominativ → mitigativ; nominativ → interpersonal-xarakterologik; nominativ → diskursiv. Ushbu turlar bir-birini istisno qilmaydi: bitta konstruktsiya bir vaqtning o'zida, masalan, direktiv va salbiy evaluativ yoki mitigativ va o'zini oqlovchi funksiya bajarishi mumkin.

Ingliz va o'zbek materialining qiyosi strukturaviy vositalar turlicha bo'lsa-da, transformatsion logika sezilarli darajada o'xshashligini ko'rsatdi. Ingliz tilida phrasal verb va particle konstruksiyalari — figure out, wise up, blank out, space out — mental ma'noni ixcham fe'l modeli orqali beradi. O'zbek tilida esa miya, kalla, ko'z, fahm, es, xayol kabi somatik yoki mental komponentlar bilan yetmoq, sig'moq, chiqmoq, ketmoq, ishlatmoq kabi fe'llarning birikishi faol.

Umumlashtiruvchi natija sifatida quyidagi dinamik model taklif qilindi: MANBA KONSEPT → SEMANTIK KO'CHISH/METAFORIZATSIYA → MENTAL HOSILA MA'NO → KONTEKSTUAL AKTIVATSIYA → PRAGMATIK BOYISH → DOMINANT KOMMUNIKATIV FUNKSIYA → FUNKSIONAL REKATEGORIYALASHUV. Ushbu model birlikning tarixiy kelib chiqishini qat'iy isbotlash modeli emas, balki sinxron semantik-pragmatik tahlilda ma'no va funksiya o'rtasidagi aloqani tavsiflovchi analitik sxema sifatida taklif etiladi.

Muhokamalar. Natijalar semantik-pragmatik transformatsiya va funksional rekategoriyalashuvni bir-biriga yaqin, ammo aynan bir hodisa deb bo'lmasligini ko'rsatadi. Semantik transformatsiya “birlik qanday yangi konseptual ma'noni ifodalay boshladi?” savoliga javob bersa, funksional rekategoriyalashuv “shu birlik konkret diskursda qanday kommunikativ vazifani bajarmoqda?” savoliga javob beradi. Shu farq mental substandart birliklarni aniq tahlil qilish uchun asosiy metodologik mezondir.

Masalan, get fe'lining get it shaklida “tushunmoq” ma'nosiga o'tishi semantik kengayishdir. You finally got it! gapining kinoyaviy yoki tanqidiy qo'llanishi esa funksional rekategoriyalashuvdir. Xuddi shuningdek, yetmoq fe'lining fahmi yetmoq konstruksiyasida mental natijani anglatishi semantik transformatsiya, Nihoyat fahming yetdi! ning interpersonal bahoga aylanishi esa pragmatik-funksional o'zgarishdir.

Bu jarayonlarning muhim xususiyati kontekstga bog'liqlikdir. Birlikning mental hosila ma'nosi ko'pincha leksiklashgan bo'lishi mumkin, ammo uning evaluativ yoki ironik kuchi kontekstda hosil bo'ladi. Shuning uchun barcha pragmatik ma'nolarni lug'aviy semantik tarkibga kiritish to'g'ri emas. Masalan, get it o'z-o'zidan “sust fahmlilik”ni anglatmaydi; bunday salbiy baho finally, still, intonatsiya, oldingi vaziyat va kommunikantlar munosabati orqali shakllanadi.

Evaluativ rekategoriyalashuv tahlil qilingan materialda eng mahsuldor funksional yo'nalishlardan biri bo'ldi. Mental faoliyat jamiyatda kompetensiya bilan bog'liq bo'lganligi sababli tushunish tezligi, fikrlash sifati, xotira va diqqat osonlik bilan shaxs bahosiga

aylanadi. She caught on immediately shaklida tez anglash ijobiy kognitiv sifatni, Hali ham fahming yetmadimi? shaklida esa kutilgan natijaning yo'qligi salbiy bahoni yuzaga chiqaradi.

Ekspressiv rekategoriyalashuvda substandart variantning tanlanishi muhim. I can't wrap my head around it neytral I don't understand it ga nisbatan murakkablik, hayrat yoki ichki qarama-qarshilikni kuchliroq ifodalaydi. Buni miyamga sig'dirolmayapman ham oddiy Tushunmayapman variantidan ko'ra obrazli va emotsional. Demak, semantik yaqinlik funksional tenglikni anglatmaydi; registr va obrazlilik pragmatik kuchni o'zgartiradi.

Mitigativ rekategoriyalashuv mental fe'llarning interpersonal kommunikatsiyadagi strategik tabiatini ko'rsatadi. Slip my mind va esimdan chiqib ketdi kabi shakllarda hodisa go'yoki o'z-o'zidan sodir bo'lgandek konseptuallashtiriladi. Bu grammatik jihatdan agentni butunlay javobgarlikdan ozod qilmasa-da, diskursda qasdsizlik va nazoratning pastligini foreground qilib, uzrning yumshatuvchi kuchini oshirishi mumkin.

Direktiv rekategoriyalashuv esa mental semantika va nutq aktlari o'rtasidagi aloqani ochadi. Use your head! va Kallangni ishlat! adresatning kelajakdagi kognitiv harakatiga ta'sir qilishni ko'zlaydi. Bunday birliklar ko'pincha buyruq, tanbeh va baholashni birlashtiradi. Shu sababli ularning pragmatik kuchi ijtimoiy masofa, yosh, status va kommunikativ vaziyatga juda sezgir.

Ironik rekategoriyalashuvda literal va kommunikativ baho o'rtasidagi nomuvofiqlik markaziy o'rin tutadi. Brilliant, you finally figured it out kabi konstruksiya yuzaki ijobiy bo'lsa-da, vaziyatda "buni juda kech tushunding" degan salbiy mazmunni ifodalashi mumkin. O'zbek tilidagi Barakalla, nihoyat tushunibsan-da kabi shakllarda ham intonatsiya va kontekst maqto'vni kinoyaga aylantiradi. Demak, mental predikat ironiyaning semantik tayanchi bo'lib, yakuniy funksiyani butun utterance belgilaydi.

Kognitiv metafora nazariyasi semantik transformatsiyaning konseptual motivatsiyasini tushuntirishda samarali. Mental jarayonlar bevosita kuzatilmaydigan ichki hodisalar bo'lgani sababli tillar ularni konkret tajriba orqali konseptuallashtiradi. Ingliz tilidagi get, catch, wrap, slip, space va o'zbek tilidagi yetmoq, sig'moq, chiqmoq, ketmoq, ko'rmoq bilan bog'liq obrazlar shu umumiy kognitiv ehtiyojning turli lingvistik realizatsiyalaridir.

Shu bilan birga, barcha birliklarni faqat konseptual metafora bilan tushuntirish yetarli emas. Ularning registr qiymati, kollokatsion xususiyati, frazeologik mustahkamligi va diskursdagi konvensional funksiyasi ham hisobga olinishi kerak. Masalan, phrasal verbning norasmiyligi yoki o'zbek frazeologizmining ekspressivligi pragmatik interpretatsiyaga metaforik tuzilishdan mustaqil ravishda ham ta'sir qiladi.

Qiyosiy nuqtayi nazardan ingliz tilida verbal-particle modelining yuqori mahsuldorligi mental substandart leksikada seziladi. Figure out, blank out, space out, wise up singari birliklarda particle hosila aspektual yoki yo'nalish ma'nosi orqali mental konseptni shakllantirishga hissa qo'shadi. O'zbek tilida esa analitik frazeologik birliklar, somatik nomlar va harakat fe'llari kombinatsiyasi faol. Bu farq ikki tilning morfosintaktik va frazeologik imkoniyatlari bilan bog'liq.

O'zbek materialida miya, kalla, ko'z, es, xayol, fahm kabi komponentlarning faolligi mental faoliyatning tana va ichki makon bilan konseptual aloqasini ko'rsatadi. Ingliz tilida head va mind ham faol bo'lsa-da, tahlil qilingan substandart fe'l tizimida phrasal-verbal modellar ko'proq ko'zga tashlanadi. Ushbu farqni mutlaq milliy xususiyat deb emas, balki korpus va registr bo'yicha keyingi empirik tekshiruvni talab qiladigan tendensiya sifatida baholash ilmiy ehtiyotkorlikni ta'minlaydi.

Tarjimashunoslik uchun ushbu natijalar muhim: tarjimon formal birlikni emas, transformatsiya natijasida yuzaga kelgan funksional kuchni qayta yaratishi lozim. He finally wised up kontekstga qarab Nihoyat tushunib yetdi, Nihoyat aqli kirdi yoki Endi ko'zi ochildi shakllarida berilishi mumkin. Ularning har biri turli baholash darajasi va registrga ega. Demak, tarjima ekvivalentligi semantik yadro + pragmatik funksiya + stilistik qiymat uchligini hisobga olishi kerak.

Xorijiy til o'qitishda ham substandart mental birliklarni faqat lug'aviy juftliklar sifatida o'rgatish yetarli emas. Talaba get it = understand ekanini bilishi mumkin, ammo You don't get it, do you? gapidagi tanqidiy yoki konfliktli kuchni anglamasligi mumkin. Shu sababli pragmatik kompetensiyani rivojlantirish uchun kontekstli dialoglar, intonatsion variantlar, rol o'yinlari, tarjima tanlovi va "bir xil gap — turli vaziyat" tipidagi topshiriqlar samarali bo'ladi.

Tadqiqotning nazariy yangiligi semantik va funksional o'zgarishni bir analitik zanjirda birlashtirishga urinishidadir. Taklif etilgan modelda manba konseptdan mental ma'noga o'tish kognitiv-semantik bosqich, mental ma'nodan evaluativ/interpersonal funksiyaga o'tish esa pragmatik-diskursiv bosqich sifatida qaraladi. Bu yondashuv substandart mental birlikning nima sababdan obrazli, nima sababdan ekspressiv va qanday sharoitda yangi kommunikativ vazifa bajarishini birgalikda tushuntirish imkonini beradi.

Tadqiqot ayrim cheklovlarga ega. Substandartlik darajasi avlod, hudud, ijtimoiy guruh va kommunikativ platformaga qarab o'zgaradi; ayrim birliklar bir registrda so'zlashuvga xos, boshqasida esa deyarli neytral bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, intonatsiya va multimodal signallar yozma misollarda to'liq aks etmaydi. Kelgusida korpus chastotasi, real audio-video dialoglar, respondent baholari va eksperimental pragmatika usullarini birlashtirish funksional rekategoriyalashuvni yanada ishonchli tekshirish imkonini beradi.

Xulosa. Tadqiqot o'zbek va ingliz tillaridagi aqliy faoliyatni ifodalovchi substandart fe'l va fe'lli konstruktsiyalar semantik va pragmatik jihatdan dinamik tizim ekanligini ko'rsatdi. Ularning real kommunikativ qiymati mental jarayonni oddiy nominatsiyalash bilan cheklanmaydi; aksincha, manba semantikaning mental domenga ko'chishi va mental ma'noning kontekstda yangi funksiyalar bilan boyishi orqali shakllanadi.

Birinchidan, tahlil qilingan birliklarda konkret jismoniy, fazoviy, perceptiv va harakat tajribalarining mental ma'noga ko'chishi faol. EGALLASH → TUSHUNISH, USHLASH → ANGLASH, MANZILGA YETISH → KOGNITIV NATIJA, SIG'IM → KOGNITIV QABUL, KO'RISH → BILISH kabi modellar ikki tilda ham turli shakllarda namoyon bo'ladi.

Ikkinchidan, hosila mental semantika kontekst ta'sirida pragmatik boyiydi. Tushunish yoki tushunmaslik faktining o'zi kommunikativ vaziyatda ziyraklik, sustlik, norozilik, hayrat, yengillik yoki kinoya kabi interpersonal ma'nolar uchun asos bo'lishi mumkin. Bu ma'nolarni leksik yadrodan ajratish semantik-pragmatik tahlilning muhim shartidir.

Uchinchidan, funksional rekategoriyalashuvning evaluativ, ekspressiv, ironik, direktiv, mitigativ, interpersonal-xarakterologik va diskursiv turlari ajratildi. Birliklar bir vaqtning o'zida bir necha funksiyani bajarishi mumkin; masalan, Kallangni ishlat! ham direktiv, ham salbiy evaluativ, esimdan chiqib ketdi esa mental-nominativ va mitigativ vazifalarni birlashtiradi.

To'rtinchidan, ingliz va o'zbek tillarida umumiy kognitiv-pragmatik yo'nalishlar mavjud bo'lsa-da, ularning formal realizatsiyasi farqlanadi. Ingliz materialida phrasal verb va particle konstruktsiyalari, o'zbek materialida somatik, fazoviy va frazeologik fe'li birliklar faol namoyon bo'ladi. Bu farq funksional ekvivalentlikni formal ekvivalentlikdan ajratib ko'rish zarurligini ko'rsatadi.

Beshinchidan, semantik transformatsiya va funksional rekategoriyalashuv o'zaro sababiy va dinamik aloqada bo'lsa-da, ularni bir tushuncha sifatida qo'llash maqsadga muvofiq emas. Birinchisi ma'no strukturasini o'zgarishini, ikkinchisi esa diskursdagi dominant kommunikativ vazifaning qayta tashkil etilishini ifodalaydi.

Tadqiqot asosida MANBA KONSEPT → SEMANTIK KO'CHISH/METAFORIZATSIYA → MENTAL HOSILA MA'NO → KONTEKSTUAL AKTIVATSIYA → PRAGMATIK BOYISH → INTERPERSONAL/DISKURSIV FUNKSIYA → FUNKSIONAL REKATEGORIYALASHUV modeli taklif qilindi. Ushbu model substandart mental leksikaning semantik va pragmatik dinamikasini yagona tizimda tavsiflash imkonini beradi.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati leksik semantika, kognitiv tilshunoslik, pragmatika va diskurs tahlilining kesishgan nuqtasida mental substandart birliklarni tavsiflashidir. Amaliy jihatdan natijalar ingliz-o'zbek tarjimashunosligi, pragmatik va ikki tilli lug'atchilik, xorijiy til o'qitish, badiiy matn, kino dialoglari, internet va media diskursini tahlil qilishda qo'llanishi mumkin.

Kelgusida ushbu modelni katta hajmdagi autentik ingliz va o'zbek korpuslari asosida tekshirish, har bir transformatsion modelning chastotasini aniqlash, yosh va ijtimoiy guruhlar kesimida substandartlik darajasini o'rganish hamda raqamli kommunikatsiyada paydo bo'layotgan yangi mental birliklarning semantik-pragmatik rivojlanishini kuzatish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Aitchison, J. (2012). Words in the mind: An introduction to the mental lexicon (4th ed.). Wiley-Blackwell.
2. Ariel, M. (2010). Defining pragmatics. Cambridge University Press.
3. Austin, J. L. (1962). How to do things with words. Oxford University Press.

4. Bach, K. (1994). Conversational implicature. *Mind & Language*, 9(2), 124–162.
5. Blank, A., & Koch, P. (Eds.). (1999). *Historical semantics and cognition*. Mouton de Gruyter.
6. Brinton, L. J., & Traugott, E. C. (2005). *Lexicalization and language change*. Cambridge University Press.
7. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press.
8. Carston, R. (2002). *Thoughts and utterances: The pragmatics of explicit communication*. Blackwell.
9. Clark, H. H. (1996). *Using language*. Cambridge University Press.
10. Cruse, D. A. (1986). *Lexical semantics*. Cambridge University Press.
11. Croft, W., & Cruse, D. A. (2004). *Cognitive linguistics*. Cambridge University Press.
12. Evans, V., & Green, M. (2006). *Cognitive linguistics: An introduction*. Edinburgh University Press.
13. Geeraerts, D. (1997). *Diachronic prototype semantics: A contribution to historical lexicology*. Clarendon Press.
14. Geeraerts, D. (2010). *Theories of lexical semantics*. Oxford University Press.
15. Gibbs, R. W., Jr. (1994). *The poetics of mind: Figurative thought, language, and understanding*. Cambridge University Press.
16. Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), *Syntax and semantics: Vol. 3. Speech acts* (pp. 41–58). Academic Press.
17. Grice, H. P. (1989). *Studies in the way of words*. Harvard University Press.
18. Heine, B., Claudi, U., & Hünnemeyer, F. (1991). *Grammaticalization: A conceptual framework*. University of Chicago Press.
19. Horn, L. R., & Ward, G. (Eds.). (2004). *The handbook of pragmatics*. Blackwell.
20. Hunston, S., & Thompson, G. (Eds.). (2000). *Evaluation in text: Authorial stance and the construction of discourse*. Oxford University Press.